

GAUSZ ILDIKÓ

Végvármustra francia módra

*Jacques Bongars a magyarországi császári-királyi
határvédelmi rendszerről (1585)*

Hosszú évszázadok távlatából is sikertörténetként rajzolódik ki a IV. Henrik francia király (1589–1610) által kiépített diplomáciai kapcsolatrendszer, amely jó érzékkel kiválasztott politikusainak köszönhetően példaértékűen működött. Az egész Európára kiterjedő hálózat kulcsfigurái között olyan államférfiak szerepelnek, mint Nevers hercege,¹ Villeroy,² Bellièvre,³ Sillery,⁴ d'Ossat,⁵ Duperron,⁶ Sancy,⁷ Savary de Brèves és Jacques Bongars. Ez utóbbinak a nagy nevek között is megkülönböztetett szerep jutott, s ezt az uralkodó 1598. június 12-én Párizsból hozzá írt levele így sommázza: „...és ha a múltban rosszul is bántak Önnel, biztosíthatom, hogy a jövőben kárpótolva lesz érte, mert miután a háborúnak véget vettem, ennek elrendelésére lehetőségem lesz”.⁸

Az orléans-i születésű diplomata, Jacques Bongars (1554–1612)⁹ nagyon fiatalon kezd el filológiával foglalkozni. Ókori szerzők szövegeinek kiadója és magyarázója, a németalföl-

¹ Louis de Gonzague, Nevers hercege (1539–1595), olasz származású politikus és hadvezér, aki elszánt katolikusként részt vesz a Szent Bertalan-éji mészárlás kitervelésében, végül IV. Henrik egyik legfontosabb bizalmasa lesz.

² Nicolas IV de Neufville, Villeroy márkija (1542–1617), az utolsó Valois uralkodók politikai tanácsadója, majd Sully mellett IV. Henrik külügyekért felelős minisztere.

³ Pomponne de Bellièvre (1529–1607), lyoni származású politikus, aki egy ideig III. Henrik egyik legfőbb pénzügyi és diplomáciai tanácsadója. IV. Henrik francia király (1574–1589) szintén igényt tart szolgálataira, s kancellárjának nevezi ki.

⁴ Nicolas Brulart de Sillery (1544–1624), III. Henrik diplomatája, majd IV. Henrik pecsétőre és kancellárja.

⁵ Arnaud d'Ossat (1537–1604), politikus és egyházférfi, aki római kiküldetése alatt közbenjár a Szentszéknél IV. Henrik feloldozásáért, a nantes-i ediktum jóváhagyásáért és a király Valois Margittal kötött házasságának érvénytelenítéséért.

⁶ Jacques Davy du Perron (1556–1618), bíboros, költő és hitvitázó. IV. Henrik római küldötteként szintén szerepet vállal abban, hogy a pápa feloldozza a francia királyt a kiközösítés alól.

⁷ Nicolas de Harlay, Sancy ura (1546–1629), diplomata és politikus, a svájci gárda fővezére, IV. Henrik pénzügyi tanácsának tagja.

⁸ „Si, par le passé, vous avez esté maltraité, je vous assure que vous en serez récompensé à l'avenir, car j'auray ci-après bon moyen d'y donner ordre, estant débarassé de la guerre.” (Cod. 7127. 25. fol. 98r)

⁹ Jacques Bongars (latinizált alakban Jacobus Bongarsius) családja a francia–belga határon fekvő Thiérache vidékéről származik. Űkapja, Guillaume, VIII. Károly (1483–1498) idején királyi tanácsos, a nièvre-i, gien-i és orléans-i íjászok parancsnoka, dédapja, Lambert XII. Lajos (1498–1515) alatt királyi tanácsos. Édesapja, Gérard Bongars királyi lovászmester, Noue várának ura, valamint Chesnay és Bauldry birtokosa, Maga Jacques Bongars is Bauldry és Chesnay ura megjelölést visel-

di filológus, Justus Lipsius¹⁰ műveit olvassa rendszeresen, s 1581-ben Pompeius Trogus¹¹ egyetemes történetét jelenti meg Justinus¹² kivonatolásában.¹³ Miután bejárja a német tartományokat, Itáliát és Németalföldet, Konstantinápolyba indul, s útja során megismerkedik Magyarországgal is. Élményei olyan meghatározók, hogy a későbbiek során folyamatosan figyelemmel kíséri a magyar nép sorsát. A német nyelvet könnyedséggel, a latint eleganciával beszélő Bongars 1585 végén már bizonyosan a későbbi IV. Henrik (ekkor még csak Navarra királya és a francia trón várományosa) szolgálatában áll, 1593-tól pedig hivatalosan is az uralkodó protestáns német hercegekhez küldött megbízottja lesz. A vervins-i béke¹⁴ után a meggyengült, de még mindig elég erős Habsburg-ház spanyol ágának visszaszorítására törekvő IV. Henrik számára ez volt az egyik legfontosabb politikai pozíció. Jacques Bongars ebben a feladatkörben nagyon sokoldalúan tevékenykedik. Erről nem csupán emlékiratai és szövegkiadásai tanúskodnak, hanem a Kelet- és Észak-Európában zajló eseményekről adott tudósításai is, amelyek megbízható forrásul szolgáltak többek között Jacques-Auguste de Thou¹⁵ *Egyetemes Történelmének* több fejezetéhez.

Bongars fiatal korától kezdve szenvedélyesen szereti a könyveket, és egész életében arra törekszik, hogy ritka kiadásokból gazdag könyvtárat hozzon létre. Megvásárolja a strasbourgi püspökségi könyvtárnak,¹⁶ valamint Jacques Cujas¹⁷ jogtudós bibliotékájának több fel-

te mindaddig, amíg el nem adta (1594, 1597) ezt a két földterületet németországi adósságai kiegyenlítésére. A családi címerpajzs negyedelt: a 2. és 3. mezőben egy fészken ülő pelikán, a 3. és 4. mezőben öt párkányra osztott csikozás látható.

¹⁰ Justus Lipsius (1547–1606), németalföldi jogtudós, filológus, az újsztoicizmus vezérideológusa, akinek művei olvasott kézikönyvek voltak Magyarországon is. Az *Epistola de peregrinatione italica* (1587) című intő levél az itáliai utazások szükségességéről több magyar útleírás és utazó ihletője.

¹¹ Pompeius Trogus (cc. i. e. 1. sz. – i. sz. 1. sz.), római történetíró az Alpokon túli Galliából. Az Augustus korabeli római történetírás Róma-centrikus annalista historiográfiai hagyománnyal szakítva írja meg 44 könyvből álló *Historiae Philippicae* [Történelem Philipposz óta] című művét. Szerdahelyi István (szerk.): Világirodalmi Lexikon. 10. köt. [P–Praga]. Budapest, 1986. 728.

¹² Justinus (cc. i. sz. 3. sz.), római történetíró. Műve, az *Epitoma Historiarum Philippicarum* [Philipposz történetének kivonatos elbeszélése], Pompeius Trogus történeti munkája nyomán készült. Szerdahelyi István (szerk.): Világirodalmi Lexikon. 5. köt. [Im–Kamb]. Budapest, 1977. 828.

¹³ Justinus, *Trogi Pompeii Historiarum philippicarum epitoma, ex manuscriptis codicibus emendator... In eandem notae, excerptiones chronologicae et variarum lectionum libellus J. Bongars auctore*. Paris, 1581.

¹⁴ 1598-ban II. Fülöp spanyol és a IV. Henrik francia király között VIII. Kelemen pápa közvetítésével kötött béke, az 1595-ben kitört spanyol–francia háború lezárása.

¹⁵ Jacques Auguste de Thou (Thuanus) (1553–1617), francia történetíró, államférfi. III. Henrik tanácsadója, majd IV. Henrik alatt a párizsi parlament nagykamarájának (Grand'Chambre) elnöke. Legjelentősebb munkája, az 1604–1607-ben megjelent *Historia sui temporis* az 1546–1607 közötti eseményeknek állít emléket latinul 138 könyvben, francia fordításban csak halálát követően jelenik meg 1715-ben. Bongars-ral együtt kulcsfigurája az egész Európára kiterjedő protestáns információhálózatnak. Lásd: Teszelszky, Kees: *Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején. 1604–1626*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): Bethlen Gábor és Európa. Budapest, 2013. 212–213.

¹⁶ A strasbourgi karthauzi kolostor és püspökségi könyvtár ügye hosszasan foglalkoztatta IV. Henriket, több levélváltás tárgyát képezte a könyvtár, a kincsek kiváltása. 1598. június 12-én ezt írja a király a küldöttének: „Jamais affaire ne m’a donné tant de fâcheries que celle de cette Chartreuse de Strasbourg.” (Cod. 7127. 25. fol. 96r). A strasbourgi székesegyház könyvtárát Heddo (Eddo) püspök alapította a 8. században, majd utódai tovább gyarapították a 9–10. század során. A könyvritkaságoknak és régiségeknek köszönhetően hamarosan Franciaország egyik legértékesebb gyűj-

becsülhetetlen értékű darabját. Unokatestvérével, Paul Petau-val¹⁸ osztozik Pierre Daniel,¹⁹ a híres orléans-i jogtudós Fleury-apátságban őrzött könyvtárán, de Friedrich Sylburg,²⁰ valamint a metz-i ferences kolostor több értékes kötetét is megszerzi. Halálakor körülbelül 500–600, rajzokkal és metszetekkel díszített kéziratot és több mint 3000 nyomtatványt, közöttük 1300 ősnymtatványt tartalmazott a *Bibliotheca Bongarsiana*. Könyvtárának értékét növeli a kor tudósainak tollából, olykor magától Bongars-tól származó számos megjegyzés, kommentár. Bongars könyvgyűjteményét végrendeletében barátja, René Gravisset²¹ fiára, Jacques-ra hagyja, akinek nagykorúságáig Georg Michael Lingelsheim²² humanista tudós látja el a kollekció felügyeletét. Miután az ifjú Jacques Gravisset²³ Bernbe házasodik, és a kétszázak tanácsának tagja lesz, 1622-ben magához veszi a könyvtárat, s 1632-ben azzal a kikötéssel hagyja befogadó városára, hogy elkülönített, nyilvános helyen őrizték az értékes gyűjteményt. A 18. században Johann Rudolf Sinner,²⁴ majd a 19. században Hermann Hagen²⁵ készítette el a *Bibliotheca Bongarsiana* többé-kevésbé teljes katalógusát.

Bongars halálakor számos hivatalos irat, levelezés volt birtokában, amelynek legértékesebb darabjait két külön gyűjteményben helyezték el. Az orléans-i ingatlanában talált dokumentumokat időrendi vagy tematikus rendezés nélkül nyolc kötetbe foglalták *Mémoires* címmel, s a francia nemzeti könyvtár, a *Bibliothèque nationale de France* fondjai²⁶ között vették őket lajstromba. A berni városi könyvtár (*Burgerbibliothek Bern*) is több, Bongars

teményévé fejlődött. A nyomtatás elterjedése jelentősen felduzzasztotta az állományt a székesegyház prédikátorainak, a város tanácsosainak felajánlásából. Ez a könyvtár a 16. század végéig maradt fenn, amikor 1584–1597 között a protestáns támadások következtében a templom kincseivel együtt szétszóródott. Bongars mellett IV. Frigyes pfalzi választófejedelem (1583–1610) is részesült a kötetetekből, amelyeket először Heidelbergbe, majd a császári csapatok 1622. decemberi betörése után Rómába, a Vatikáni Könyvtárba szállított utódja. Erről lásd: Grandidier, Philippe André: *Essais historiques et topographiques sur l'église cathédrale de Strasbourg*. Strasbourg, 1782. 361–363.; Cuissard, Charles: *Bongars et l'affaire de la Chartreuse de Strasbourg. 1591–1600*. Orléans, 1895. 16–18.

¹⁷ Jacques Cujas (Cujacius) (1522–1590), francia jogtudós, aki a humanista jogtudomány minden területén maradandót alkot, így szövegkritikai munkái is jelentősek (*Observationum et emendationum libri XXVII*. 1556–1596). A római jogemlékek felkutatója, a következő jogásznemzedék kiemelkedő képviselőinek (Du Pasquier, De Thou, Joseph Scaliger stb.) mestere.

¹⁸ Paul Petau (Paulus Petavius) (1568–1614), orléans-i születésű tisztviselő, tudós, aki értékes gyűjteményt hoz létre kéziratokból, nyomtatványokból (*Petaviani*). Bongars unokatestvére anyai ágon.

¹⁹ Pierre Daniel (1531–1604), orléans-i születésű ügyvéd, filológus, tudós, a Fleury-apátság (Saint-Benoît-sur-Loire) bailli-ja.

²⁰ Friedrich Sylburg (1536–1596), német klasszika-filológus, a latin, a francia, az ógörög nyelv kiváló ismerőjeként maga is ír verseket.

²¹ René Gravisset (1560–1630), gazdag lyoni kereskedő és bankár, Bongars közeli barátja, aki strasbourg-i házát a diplomata rendelkezésére bocsátja.

²² Georg Michael Lingelsheim (cc. 1556–1636), a Rajnai Palotagrófság fejedelmi tanácsosa, késő humanista jogtudós, Bongars közeli barátja.

²³ Jacques Gravisset (1598–1658), az utód nélküli Bongars keresztfia s hatalmas könyvtárának örököse.

²⁴ Sinner, Johann Rudolf: *Catalogus codicum mss. Bibliothecae Bernensis annotationibus criticis illustratus addita sunt specimina scripturae ex codicibus variae aetatis, tabulis sculptis exhibita et praefatio historica*. 3 tomi. Bern, 1760–1772.

²⁵ Hagen, Hermann: *Catalogus codicum Bernensium Bibliotheca Bongarsiana*. Bern, 1875.

²⁶ Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Français 7125-7132.

emlékirataihoz hasonló kéziratot őriz,²⁷ mivel Strasbourgban, állandó tartózkodási helyén is jelentős mennyiségű anyagot hagyott hátra, amelyet utólag Bazelba, majd Bernbe szállítottak könyveivel együtt. Leveleit – amelyek közül 1588–1598 között 144-et Joachim Camerarius²⁸ nürnbergi orvos-botanikushoz címzett – több kiadásban adták közre.²⁹ A német hercegekhez, azok tanácsadóihoz, illetve német és francia tudósokhoz írt leveleit 1668-ban fordították franciára lényeges csonkításokkal.³⁰

A berni városi könyvtár kéziratgyűjteményében a Cod. 468. számmal jelzett lapok³¹ között található Bongars magyar vonatkozású útinaplója, amely nyomtatásban is megjelent Hermann Hagen kiadásában 1874-ben, majd 1879-ben.³² Magyar fordítását részben Szamota István adta közre.³³ Bongars 1585-ben törökországi követsége alkalmával utazik keresztül Magyarországon és Erdélyen, s ekkor ébred fel érdeklődése a török veszedelem kapcsán egész Európa figyelmének középpontjában álló magyar nemzet jelene és múltja iránt. A francia diplomata állítása szerint 1585-től áll Navarrai Henrik szolgálatában,³⁴ de a naplójából nem derül ki egyértelműen, hogy már az év első felében is érvényben volt-e megbízatása.³⁵ Azonban a királyi Magyarországon, Erdélyen és Havasalföldön keresztül tett szokatlanul hosszú körutazása, a naplójában több helyen is említett ajánlóleveleinek száma,³⁶ a franciaországi vallásháborús zavargások híre, amely távozásra készítette,³⁷ erre

²⁷ Cod. 42A, 139, 140, 141, 143, 149B.

²⁸ Joachim Camerarius, ifjabb (1534–1598).

²⁹ *Epistolae ad Joachimum Camerarium scriptae et historicis ac politicis documentis instructae nunc primum editae*. Leyden, 1647.; *Jacobi Bongarsi et Georgii Michaelis Lingelsheimi epistolae*. Strassburg, 1660; *Lettres latines de M. de Bongars, résident et ambassadeur sous le roi Henri IV*. Paris, 1668.; *Lettres de Jaques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et états protestants de l'Allemagne*. La Haye, 1695.

³⁰ Az 1668. évi kiadásból kihagyták a protestánsokra kedvező vagy a Szentszékkal ellenséges részt, s majd csak az 1695. évi kiadásban jelentettek meg ezek közül néhányat.

³¹ A 2. fol. 17r–29v, 34r–v számú kézírás tartalmazza az úti beszámolót (*Diarium ad iter Hungaricum pertinens*), további számok többek között, az 1143–1571. évi jelentősebb erdélyi eseményei krónikáját (3. fol. 30r–33v), a magyarországi és erdélyi római feliratok eredeti helyszíni gyorsírók jegyzeteit (12. fol. 178r–185v), illetve a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* függelékének kéziratkorrektúráját (18. fol. 245r–256v).

³² Hagen, Hermann: *Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16.–17. Jahrhunderts*. Bern, 1874. 62–72.; Hagen, Hermann: *Zur Geschichte der Philologie und zur Römischen Litteratur*. Berlin, 1879. 144–160.

³³ Szamota István: *Bongars J. útazása Bécsből (Erdélyen át) Konstantinápolya. 1585*. In: uő: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717*. Budapest, 1891. 163–182.

³⁴ 1598 közepén Bongars ezt írja IV. Henriknek: „Il y a treize ans, que je continue le service de V. M. sans autre deßain, que de la servir.” (Cod. 7128. 3. fol. 5r)

³⁵ Kohlndorfer-Fries szerint a rendelkezésre álló források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy az utazás ideje alatt már Navarrai Henrik szolgálatában állt. Lásd: Kohlndorfer-Fries, Ruth: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jaques Bongars (1554–1612)*. Tübingen, 2009. 30. Ezzel szemben Anquez szerint nem helytálló ez a feltételezés, szerinte ugyanis bizonyosan tanulmányi úton volt 1585-ben. Ezt azzal magyarázza, hogy Bongars önmagát is *peregrinator*ként jelöli, az emlékkönyvét (*Album amicorum*) bejegyezők pedig igen nemes, igen művelt, igen istenfélő francia úrnak vagy Bauldry urának aposztrofálják. In: Anquez, Léonce: *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars*. Paris, 1887. XX–XXI.

³⁶ Egyes kutatókat éppen az ajánlólevelek juttatnak arra a következtetésre, hogy magánemberként utazott Bongars és Le Normant: „Auch reisten Bongars und Le Normant priuat. Dies lässt sich aus dem Umstand ableiten, daß sich die beiden um verschiedene Empfehlungsschreiben be-

enged következtetni. Ezt erősíti meg a császári–királyi határvédelmi rendszerről írt részletes számadása, hiszen a hagyományos francia szövetség jegyében III. Murád szultán (1574–1595) ekkor már kapcsolatban állt Navarrai Henrikkel. Magyarországon hatalmas erődítményeket figyel meg, amelyeket II. Rudolf a törökök ellen építtetett, mivel az 1568. évi drinápolyi békét követően is folyamatosak az összecsapások a török–magyar határon. Bár a tizenöt éves háború kirobbanásáig (1591) közel negyedszázadon keresztül nem indul komolyabb oszmán támadás Magyarország ellen, mégis ezeket az esztendőket az állandó portyák és határ menti végvári összecsapások jellemzik. A Közép-Európát a törökkel szemben oltalmazó új magyarországi határvédelmi rendszer az 1570-es évekre épül ki, s az Adria-tengertől az erdélyi határig szervezetileg hat végvidéki főkapitányságra tagolódik,³⁸ amelyek központjai közül Győrben és Kassán is megfordul a francia küldött.

Az útinapló nyelve alapvetően francia, de német és latin szavak, illetve szókapcsolatok, mondatok is keverednek az írásba, amelynek száraz és szűkszavú stílusa arra enged következtetni, hogy nem a nagy nyilvánosság számára, hanem – egy titkos küldetés eredményeként – belső használatra íródott. Mivel Bongars figyelme elsősorban a császári–királyi határvédelmi rendszer feltérképezésére irányul, alapvetően lassan halad, hosszú napokat tölt el az egyes állomáshelyeken, s naplóját végig pontos adatokkal vezeti. A földrajzi neveket többnyire helyesen írja át, törekszik a több nyelven történő beazonosításukra, pontos fordításukra. A nyomtatott kiadás elírásai azzal magyarázhatók,³⁹ hogy Hagen a 16. századi magyar és erdélyi történelem részleteit kevésbé ismerve gyakran hibásan veszi át Bongars útközben papírra vetett, nagyon rosszul olvasható kézírását.⁴⁰ A távolságok tekintetében azonban sok a tévedése a francia küldötnök is, becslései a térképészeti ábrázolások kezde-

mühen und an den Grenzen lange warten mussten.” Lásd: Klöti, Thomas – Mittenhuber, Florian: *Von Wien nach Konstantinopel*. In: Mittenhuber, Florian – Engler, Claudia (Hrsg.): Jacques Bongars: Humanist, Diplomat, Büchersammler. Bern, 2012. 52.

³⁷ *„Ut autem me e medio peregrinatorum cursu turbatae patriae nuntius revocavit et in hoc mare infame naufragiis incidi.”* Lásd: *Epistola XLVIII. Jacobus Bongarsius Bodryanus Justo Lipsio S.* In: Burman, Pieter (Hrsg.): *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque. Quo Justo Lipsii, et ad eum virorum eruditorum epistolae continentur Leidae, [1724] 50.*

³⁸ Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században*. Pápa, 2000. 14.

³⁹ Frei-Stolba, Regula: *Jacques Bongars (1554–1612), homme d'état et homme de lettres et son voyage à Constantinople*. In: Baumann, Victor Henrich (éd.): *La politique édititaire dans les provinces de l'Empire romain, IIème–IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse, La Vie Rurale dans les Provinces Romaines: Vici et Villae*. Tulcea, 1998. 44. 31. lj.

⁴⁰ Bongars legendásan nehezen olvasható gyorsírása mindmáig akadályozza hatalmas mennyiségű kézíratos hagyatékának feldolgozását és kiadását. Diplomáciai levelezésének jelentős része több nyelven is nyomtatásra került, de a *Codices Parisienses* és *Bernenses* magyar történelem tekintetében is rendkívül gazdag anyagai még felfedezésre várnak. A könyvtáralapító Teleki Sámuel gróf (1739–1822), aki különös gondossággal igyekezett a magyar nemzeti történelmet érintő minden lejegyzett ismeret, forrás felkutatására, összegyűjtésére, felfigyelt Bongars Cod. 140. szám alatt Bernben őrzött anyagára. 1777 januárjában levélben kérte barátját, Robert Scipio Lentulus bárót (1714–1786), hogy segítsen neki a kijegyzetelt számokról másolatot készíttetni a nehezen olvasható kézíráshoz kellően értő emberrel: *„Vous trouverez sans doute dans votre ville un habil homme qui sera en état de faire ces copies sur les originaux quoique très difficile a lire & qui voudra bien s'en charger.”* Teleki Sámuel Lentulusnak. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Tf 1169. Ms. 285. fol. 5.2v.

tén még igen hozzátvetőlegések.⁴¹ Megkülönböztetett figyelmet fordít a meglátogatott melltóságok nevének, a vidéken állomásozó katonai alakulatok létszámának, valamint a felkeresett földrajzi települések neveinek pontos feljegyzésére, azaz a megbízójához szóló jelentések megfogalmazásához szükséges adatok megőrzésére.

Megbízatása mellett Bongars, aki – ne feledjük – a kései reneszánsz embere is, tudományos célokat is kitűz, hiszen ahelyett, hogy egyenes úton Konstantinápolyba menne, hosszú kitérőt tesz a keresztény területeken, s lejegyz az általa megfigyelt természeti jelenségeket. Az ifjú utazók természettudományos és alkímiai érdeklődéséről a *Rerum Hungaricarum scriptores varii*⁴² forrásgyűjtemény függelékének⁴³ ajánlásában így ír utazótársához: „Nem szólok magának a földnek és a talajnak a különféle minőségéről és a levegőnek és a kigőzölgéseknek éltető vagy halálos erejéről. Ezeket te is tudod, Guillaume fivérem, hogy benne van a fémek és ásványi gőzökben, amelyeket a Földanya magában hord, és a zöldellő fű közé arany tincseket, a sebes folyók hordaléka közé aranydarabokat rejt.”⁴⁴ Az antik, illetve középkori maradványok sem kerülnek el az érdeklődését, s megfigyeléseit a műemlékeken található feliratok szövegével, időnként saját magyarázó megjegyzéseivel egészíti ki. Feliratokról készített másolatait, amelyeket 15 évvel később maga is megjelentet az utazás közvetlen tapasztalatán nyugvó⁴⁵ *Rerum Hungaricarum* függelékében, Theodor Mommsen a *Corpus inscriptionum latinarum* részeként adja közre⁴⁶ az erdélyi epigráfia első művelői között.

A Habsburg Birodalom határainak védelme érdekében nagymértékben rá volt utalva Magyarországra, ezért a bécsi Udvari Haditanács felállítása után (1556) komoly gondot fordítottak arra, hogy erős várakkal tegyék védhetővé. Bongars útja ennek a határvédelmi vonalnak több pontját is érintve a háború pusztításaitól megkímélt vidékeken vezet keresztül. Komoly erődítményeket, szép városokat és megmunkált földeket lát a francia utazó, és a közbiztonság hiánya miatt sem panaszkodik. A szárazföldi közlekedés körülményeiről nem sokat árul el ugyan naplójában, mivel azonban az 1585. esztendő tavaszi–nyári hónapjairól többen feljegyezték a kellemetlenül nagy hőséget, a nyár derekáig tartó aszályt és a gyenge gabonatermés miatt fellépő éhínséget, majd pestisjárványt,⁴⁷ feltételezhetjük, hogy

⁴¹ „[...] mindegyik adat tartalmaz valami részgazságot, kivéve talán Bongars közlését, aki a számokban megbízhatatlan, nála például Tokaj másfél mérföldnyire fekszik a Tiszától.” Koroknay Gyula: *A kallói vár*. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 1959. Budapest, 1961. 77.

⁴² Bongars, Jacques (Red.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Historici, geographici. Francofurti, apud haredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, 1600.

⁴³ *Appendix ad res Hungaricas, in qua Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae & annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi*. [Függelék a magyar forrásokhoz, amelyben számos régi erdélyi felirat továbbá a lőcsei és a brassói templomokból lemásolt időrendi jegyzék található.] In: *Rerum Hungaricarum*, 617–631.

⁴⁴ „Taceo terrae ipsius & glebarum varia ingenia: & aëris atque vaporum aut vitalem aut mortiferam vim. Ista tu, Guillelme frater, non ignoras esse a spiritibus illis metallicis & mineralibus, quibus Terra parens ita grávida est, ut etiam Aureos cincinnos, virides inter cespites; & inter torrentium fluuiorum arenulas, aureas glebas proiciat.” In: *Rerum Hungaricarum*, 620.

⁴⁵ Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, 2006. 21.

⁴⁶ Mommsen, Theodor: *CIL, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae graecarum, inscriptionum Illyrici partes I–V comprehensens. Pars prior*. Berlin, 1873. 154–156.

⁴⁷ Szilágyi Sándor (kiad.): *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 21. Szamosközy István történeti maradványai. 1. 1566–1586*. Budapest, 1876. 221–227.; Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001. 123.

akadtak nehézségei. Bécsből április 12-én többen indulnak együtt útnak, így elkíséri Guillaume Le Normant⁴⁸ és Felix von Herberstein,⁴⁹ aki édesapja, a Nagybányát és környékét haszonbérbe vevő Felician von Herberstein ajánlólevelei révén a társaságnak segítségére lesz a Konstantinápolyba érkezésig (július 13.).

Pozsony és Magyaróvár érintésével jut el a küldöttség az első jelentős végvári erődítményhez, hogy ezt követően hosszú, felderítő jellegű megbízatását Erdély, majd Havasalföld felé folytassa. Győr [*Raab, Tjuri, Javarino*] várát Szász Mór herceg kezdte erődíteni 1552-ben. Az 1580-as évektől azonban állandó zavarok voltak a zsoldfizetések körül, aminek következményeként a portyák is gyakoribbá váltak. A végvidéki főkapitányságok egyik legjelentősebb központjához tartozó területen Bongars tizenkét várat számlál össze⁵⁰ Teuffel András [*Andres Tevel*] főkapitány (1574–1588)⁵¹ vezetése alatt, amelyekben 5000 gyalogos és 3000 lovas katona teljesít szolgálatot. Győr falait 1400 katona mellett nyolc bástya⁵² védelmezi. Helyőrsége 700 német és 300 magyar gyalogos, továbbá 400 huszár,⁵³ akik közül ágyúlövésnyi távolságig két lovas egység, mintegy a város előbástyái mindennap felderíti a környéket 25–25 huszárral. A győri végvidék részét képezi továbbá a 16. század második felében a királyi és a hódoltsági területek közötti határvidékre kerülő és végvárrá alakuló Szent-Márton hegy, azaz Pannonhalma [*St. Märtenberg*] vára, amely szintén bekerül a francia követ feljegyzéseibe.

Különleges helyet foglalt el a végvárak láncolatában Komárom [*Comorrrn*], hiszen a naszádos flotta központjaként kiemelt szerepkörrel rendelkezett. Komárom az ott állomásozó magyar naszádos katonasággal, azaz a dunai folyami flottával közvetlenül Bécs védelmét szolgálta. 1566 után kizárólag idegen származású főkapitánya⁵⁴ parancsnoki jogkörrel rendelkezett a végvárban állomásozó német katonaság, valamint az erődítmény melletti városban szolgáló naszádosok és magyar huszárok felett egyaránt. A vár egyedi fekvését olasz építészei azzal tették még különlegesebbé,⁵⁵ hogy a nyugati oldalra széles árkot terveztek, aminek következtében az erődítményt minden oldalról víz övezte. Az újolasz erődítési rendszer elvei alapján kőből és téglából háromszög alakúra tervezték, négy bástyával, mell-

⁴⁸ Guillaume Le Normant (Guilielmus Normantius) (?–1621), Bongars egykori orléans-i iskolatársa, Jean Le Normant öccse. Később alkimista, természettudós, orvos.

⁴⁹ Bobory Dóra: *Felician Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján*. Lymbus, (2005) 5.; Mátyás-Rausch Petra: *A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571 – 1613). Az arany és ezüstbányászat művelése és igazgatása*. Doktori értekezés. Pécs, 2012. 118–119.

⁵⁰ Győr, Pápa, Devecser, Csesznek, Vázsony, Tihany, Szigliget, Veszprém, Palota, Tata, Gesztes, Pannonhalma. Vö. Villányi Szaniszló: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr, 1882. 42.

⁵¹ Bedy Vince: *Győr katolikus vallásos életének múltja*. Sopron, 1939. 87.

⁵² 1, Rába v. magyar-bástya, 2, Császár-bástya, 3, Új-bástya, 4, Közép-bástya, 5, Szentdombi-bástya, 6, Duna-bástya, 7, Püspökvári-bástya, 8, Sforzia-bástya. Villányi: *Győr-vár és város helyrajza*, 43–44.

⁵³ Vö. Veress D. Csaba: *A győri vár*. Budapest, [1993]. 59.

⁵⁴ Kivéve Pálffy Miklós két időszakát: 1584–1589 és 1594–1600. Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 284.

⁵⁵ Filippo di Novara Torrielli, Giovanni Battista, Giovanni Maria de Speciecasa, Pietro Ferabosco. Kecskés László: *Komárom az erődök városa*. Budapest, 1984. 63., 75.

védkekkel, árkokkal, s golyóöntő és löporgyártó műhelyekkel.⁵⁶ A Dunába ömlő Vágon [Wag] és a Dunán [Danube] 10-11 darab 22 evezős naszád három ágyúval felszerelve tartja ellenőrzés alatt a partokat. Komárom helyőrsége csak 400 ember, de 200 huszár és jónéhány drabant járja folyamatosan a vidéket, hogy a törököket távol tartsa. Pálffy Miklós⁵⁷ [Niclass Balfy von Erdvud auff Pibersburg]⁵⁸ főkapitányságától (1584–1589) kezdve mind gyakoribbak az összetűzések a komáromi helyőrség és az esztergomi, illetve a székesfehérvári török őrségek között. Főkapitánysága alatt a komáromi őrséget is jelentősen megnövelték: 1585-ben Komáromban 400 német zsoldos, 200 huszár, 4 drabant és 33 naszád volt, Tatán pedig 320 főre emelkedett a helyőrség létszáma.⁵⁹ 1585-ben a komáromiak a tataiakkal is több portyában vettek részt, de a törökök és magyarok gyakran bocsátkoztak csatába zárt hadszíntéren is, bár az 1562-ben I. Szulejmán és I. Ferdinánd között létrejött fegyverszünet egyik pontja megtiltotta a két birodalom alattvalói közötti bajvívást.⁶⁰ 1585. április 10-én Ernő főherceg panasszal fordult a budai pasához, s a megsokasodott bajviadatok betiltását követelte. Levele szerint a török végvárbeliak a palotaiakat, veszprémieket, pápaiakat, tataiakat és a győrieiket gyakran hívják ki bajviadalra, amelynek visszautasítását szégyenletesnek tartják.⁶¹ Bongars maga is elbeszéli azt a történetet, amikor 11 komáromi keresztényt párbajra hívott 11 székesfehérvári török. A francia utazó érkezése előtt tíz nappal a törökök a Pálffy Miklóstól, Ferdinand Samaria érsekújvári és De La Roche tатаi kapitánytól elszenvedett vereséget igyekezvén ellensúlyozni a város szomszédságában táboroztak. Megjelenésüket azonnal három ágyúlövessel jelezték, így adva tudtukra, hogy észreveték őket, és ezzel figyelmeztetve a szomszédos települések lakóit is.

Tata [Thates] várát Bongars mindenekelőtt mint Habsburg Mária királynő (1521–1526) egykori lakhelyét említi, ahol márványbányák, valamint hideg és meleg vizes források találhatók. A diplomata által közölt dátummal (1563) ellentétben kilenc éves török megszállás után 1566-ban Thury Györgynek és Salm Miklós győri főkapitánynak sikerült visszafoglalnia a várat⁶². Ezt követően az akkori haditechnikának megfelelően jól megerősítették, de gyenye pontja volt elhelyezkedése. Lapályon feküdt, éppen ezért tartotta Ortelius a hegyen fekvő gesztési várat erősebbnek, mint az árokkal, bástyával védett tatai várat.⁶³ Földrajzi

⁵⁶ „...le chateau, qui est en triangle garny de quatre bastions, contrescarpe, parapettes etc., de son arsenal, faiseurs de poudre, canons etc.” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie*, 147. Vö. Reinhold Lubenau úti feljegyzései 1587-ből: „Vannak benne [Komárom vára] szép hadszertárak is, tele mindennemű hadiszerrel, van löpormalma, ebben folyamatosan, s naponta löport állítanak elő.” Haraszi Sándor – Pethő Tibor (szerk.): *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest, 1963. 86.

⁵⁷ Pálffy Miklós előbb magyar királyi főkamrás (1581–1600), majd komáromi (1584–1589), érsekújvári (1589–1600), végül esztergomi főkapitány (1595–1600) volt. Lásd: Pálffy Géza: *A három részre szakadt ország. 1526–1606*. Budapest, 2009. 30.

⁵⁸ Pálffy Miklós báró Fugger Máriaival 1583-ban kötött házassága hozományaként Vöröskő (Bibersburg) várát is megszerzi.

⁵⁹ Borovszky Samu: *Komárom vármegye és Komárom. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, [1911.] 448.

⁶⁰ A török–magyar bajvívásról: Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica* 2., 237–239.

⁶¹ Takáts Sándor: *A török–magyar bajviadatok. (III.)*. Budapesti Szemle, 151. köt. (1912) 427–429. sz. 74.

⁶² Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. 1541–1593*. Budapest, 1911. 91.

⁶³ Náczy József: *A Vértes vidékének történelmi műemlékei*. Archaeologiai Közlemények, 22. évf. (1899) 154.

helyzete miatt fontos pont volt, azonban gyengeségei folytán csupán fedező, biztosító szerepet töltött be. Feladata elsősorban a kisebb török csapatok visszaverése és a nagy ellenséges hadseregek felvonulásának késleltetése volt. Bár a francia követ nem tesz említést róla, de tudjuk, hogy a vár további kibővítése és új védőművek építése Rosenberg Kristóf György várkapitánysága alatt, éppen az utazó látogatása idején történt (1575–1586).⁶⁴ Az úgynevezett Rosenberg-bástya után 1578–1586 között épült fel az itáliai hadmérnökök tervei alapján Tata egyetlen újolasz típusú bástyája, a Kecse-bástya.

Az 1580-as években itáliai hadmérnökök vezetésével a kor legmodernebb elveinek megfelelően a Nyitra jobb partján a cseh–morva rendek jelentős támogatásával építették⁶⁵ Érsekújvár [*Castelnovo, Ovivar, Newheusel*] erődítményét. A vár kulcsfontosságú volt, hiszen gazdasági és kereskedelmi szempontból fontos területeket védett, ugyanakkor Erdély és Bécs felé is meghatározó stratégiai szerepe volt. Az érsekújvári vár egy vízesárokka körülvett, szabályos hatszög alakú, újolasz bástyás erődítmény hat bástyával.⁶⁶ Alapjait Oláh Miklós esztergomi érsek (1552–1568) rakta le 1545-ben, ezért eleinte Oláh-Újvárnak nevezték. Ez a Nyitra bal partjára épült, s négy sarokbástyás, téglalap alaprajzú szerkezetet mutatott.⁶⁷ A védekezés feltételei azonban itt kedvezőtlenek voltak, ezért már 1571-ben úgy határoztak, hogy elbontják, s a Nyitra jobb partján építenek egy korszerű kőből emelt erődítményt. Az építkezés 1580–1588 között zajlott, s az újonnan épített városba hat falu lakosságát telepítették.⁶⁸ Bongars látogatása idején – ahogyan írja – még nem fejeződött be az építkezés, olyannyira, hogy Giulio Baldigara olasz építész 1585 novemberében még maga irányította a munkálatokat. Érsekújvár helyőrségét 400 huszár és drabant, továbbá körülbelül ugyanennyi német gyalogos alkotta.

Kassán [*Caschau, Cassau*] a Hans Rueber 1584. márciusi halálát követően ideiglenes főkapitánnyá kinevezett Ferdinand Nogarol fogadja Bongars-t. Az olasz gróf, aki egy személyben a szepesi kamara elnöke és szatmári kapitány is, 500 német gyalogosnak, a környékbeli falvakban pedig 400 lovasnak parancsol. A vidéken sóbányákat és sóforrásokat lát az utazó, s feljegyzi a Tiszába [*Teissa*] ömlő Hernádot [*Connert*]. Bongars utazásával egy időben a burgundi francia Claude Roussel Tokaj [*Tockai*] kapitánya (1584–1591), aki innen írja francia nyelvű leveleit Clusiushoz, a híres botanikushoz, meleg szívvvel szólva a magyar földről.⁶⁹ Szívélyes fogadtatásban részesül Bongars a Tisza [*Teissa*] és a Bodrog [*Bottroc*] összefolyásánál „Tokaj omladozó várában” is, 300 német zsoldos és 200 huszár állomáshelyén. A vár állapotára vonatkozó megfigyelései minden valószínűség szerint helytállóak lehettek, mivel az erődről az 1580-as évekre vonatkozóan csak építési adatok állnak rendelkezésre.

⁶⁴ Vizi László Tamás: *A végvári rendszer kiépülése a Győri Főkapitányság területén. Különös tekintettel az 1568–1593 közti időszakra.* Veszprémi Történelmi Tár, 2. évf. (1989) 69.

⁶⁵ Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz).* Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2-3. sz. 202.

⁶⁶ 1, Forgách-bástya, 2, Sierotin-bástya, 3, Frigyes-bástya, 4, Császár-bástya, 5, Ernst-bástya, 6, Cseh-bástya.

⁶⁷ G. Etényi Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében.* Aetas, 10. évf. (1995) 1-2. sz. 100.

⁶⁸ Balás György: *Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe.* Hadtörténelmi Közlemények, 1. évf. (1888) 209.

⁶⁹ „...il nous fauldroy appaiser Dieu et nous conuertj, que sans faulte il nous seroit favorable et nous feroit victorieux sur ceste genz barbare quj domine de si long temps, et tant tyranniquement ce beau royaulme dhongrie quest certes le plus beau et bon pais que Ion porroit voir.” Istvánffy Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása.* Budapest, 1900. 279.

kezésünkre. Tokajjal kapcsolatban 1583–1595 között Johannes Paulus Cattaneo felső-magyarországi és kassai építész említik legtöbbször, akiről viszont csak a rábizott pénzekkel kapcsolatos peres iratok, illetve önigazoló levelek maradtak fenn. Jellemző eset három falu jobbágyainak panasza 1585-ből. Cattaneo nagy mennyiségű mész szállítását rendelte meg tőlük a várhoz, de a leszállított mészért csak részben tudott fizetni.⁷⁰

Csapy Kristóf kapitánysága alatt (1583–1594) áll Kálló [*Calo*] Bongars látogatása idején. Leírása szerint a vár tizennégy évvel korábban épült – vagyis 1571-ben –, majd szokatlanul hosszán értekezik az erőd történetéről. Szerinte a törökök akartak itt várat építeni, ezért az elpusztított Kálló közelében 1569–1570 telén a hódoló falvak jobbágyaival nagy mennyiségű faanyagot hordattak össze, hogy a következő tavasszal megkezdjék az építkezést. Hans Rueber kassai és Christoph von Teuffenbach szatmári főkapitány azonban megelőzte őket, s még télen elkezdték a munkálatokat. A naplóból kiderül, hogy Bongars nem jut be a város palánkján belülre, ugyanis csupán három bástyát számol össze a „rendkívül mocsaras vidéken”, ahol tűzértségben és egyéb hadi kellékekben nincs hiány.⁷¹ A helyőrség 200 német zsoldosból áll, ezenkívül szép számmal vannak itt huszárok és szabadhadjúk is. A vár magyar katonáinak számát nem említi, de tudjuk, hogy fele arányban magyarok is voltak az erődben. Ugyanebből az évből ugyanis adatunk van arra, hogy a turai vállalkozáson részt vevő kállói katonaság létszáma 350 fő volt;⁷² ez körülbelül az egész kállói helyőrség létszámának felelhet meg, beleértve a huszárokat is. Összehasonlításuképpen nem érdektelen megemlíteni, hogy ugyanebben a vállalkozásban ecsedi Báthori István 700, a tokaji kapitány 200 katonával vesz részt.⁷³

A felső-magyarországi főkapitányságon belül az erdélyi fejedelemséggel határos tiszántúli területeken az 1560-as évek közepén jött létre a szatmári vagy más néven tiszántúli főkapitányság Lazarus von Schwendi javaslatára. A Tiszától keletre fekvő végvárak és vármeigyék hadügyét hatékonyabban lehetett így biztosítani és szervezni.⁷⁴ A szatmári erőd és a város jelentőségét Bongars is felméri, sőt a vár korábbi történetére is utal, amikor a Szamos folyó [*Schomouch*] által közrefogott sziget impozáns erődjét mutatja be.⁷⁵ Hallott az erődítési munkálatok során alkalmazott különleges technikáról is, amelynek során a folyó medre áthelyezésre került. I. Ferdinánd király még 1543-ban adta örök birtokul Szatmárt és Németit a három somlyói Báthory testvérnek, Andrásnak, Kristófnak és Istvánnak, akik Szatmár fölött a Szamos folyó vizének új medret ásattak, az egész várost szigetbe foglalták,

⁷⁰ Détsky Mihály: *A tokaji vár története*. Tokaj, 1995. 33.

⁷¹ „*Calo est une petite forteresse a troys bastions en lieu marescageux assez bien fournée de munitions et artillerie...*” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie*, 152.

⁷² Turán a szolnoki bég 1585. augusztus 24-én nagyszabású vásárt tartott, ahol a kassai, kállói, egri, tokaji és szatmári magyar vitézek és német csapatok is megjelentek, hogy a vásáron rajtaüssenek. Ecsedi Báthori István a vállalkozásban 500 huszárral, 200 drabanttal vett részt, hozzá csatlakozott Kassáról 200 huszár és 100 sárga és vörös kabátos német gyalogos. Kállóról Mágochy Péter 350 magyar és német harcossal, Tokajból Claude Roussel 100 huszárral, 50 lövéssel és 50 német zsoldossal vett részt, Egerről 300 huszár és 200 drabant, Szatmárról 100 huszár, 50 lövész és 300 szabad hajdú érkezett. A vállalkozásban résztvevő csapatok összes száma tehát 2500 fő volt. Vö. Gömöry Gusztáv: *A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én*. Hadtörténelmi Közlemények, 7. évf. (1894) 680–685.

⁷³ Koroknay: *A kállói vár*, 73–88.

⁷⁴ Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer*, 198–199.

⁷⁵ „*...belle forteresse cinq bastions, bel arsenal et 35 belles pieces, située en un isle d'une lieuë de tour faite par la Schomouch, qui ferme la forteresse de deux costez, garnis non obstant de leurs fosses plains d'eau.*” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie*, 153.

és azon hatalmas földvárat építettek a folyó bal partján.⁷⁶ A váron kívül mély árok húzódott, amely a Szamosból nyerte a vizet, s védelmi okokból nem fagyhatott be. Szatmár [*Sagkmar*] olyan tekintélyes erőddé lett ezáltal, hogy annak parancsnoka az egész vármegyét felügyelete alatt tartotta. 1565-ben Báthory István romboltatta le a várat.⁷⁷ Lazarus von Schwendi ideiglenesen kijavíttatta, majd elkezdődött a várnak az akkori legmodernebb olasz módszer szerinti megerősítése. Schwendi több ezer embert hajtott össze Szatmárból és a szomszéd vármegyékből, és újból helyreállította a sáncokat és a bástyákat. Az ötszögletűre épített Szatmári vár 1569–1573 között készült el Giulio Baldigara tervei szerint, s az így kulcsfontosságúvá lett erődtípus kormányzói a 16. századi Habsburg fennhatóság idején szinte kizárólag német származásúak voltak.⁷⁸ Bongars látogatása idején az éppen távollévő Ferdinand Nogarol, szatmári és tiszántúli főkapitány (1579–1588)⁷⁹ helyettese, Konrad Dräxl (Drexler) [*Trechsel*] fogadja a küldöttséget, aki az 1580-as években egy zászlónyi német gyalogos kapitánya Szatmár várában.⁸⁰ Bongars rendkívül erős várnak látja Szatmárt 35 ágyúval, helyőrségét 700 német, 300 huszár s számos szabadhadjú alkotja. A követtség távozása után, még az 1585. év második felében Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király kibékül II. Rudolf császárral, és egyezségük értelmében Szatmárt is visszakapja, így az ismét erdélyi birtokká lesz.⁸¹

A küldöttség Máramaros vidékén keresztül éri el Erdélyt, ahol közel egy hónapot kénytelen várakozni. Bongars tökéletes pontossággal húzza meg a határt a Partium (*partes regni Hungariæ*) és Erdély között, sőt arra is visszautal, hogy felsőbb útszakaszán azt a vidéket érintette, amelyet Szapolyai János az 1538. évi váradi béke értelmében szerzett meg Erdéllyel együtt.⁸² Sokat kell várniuk az Oszmán Birodalom adófizetőjének, Erdélynek a területére való belépésre, de végül Felician von Herberstein stájer főúr (1540–1605) Guillaume Le Normant-nak írott ajánlólevele megnyitja az utat számukra, hogy a Kárpátokon átkelve, Havasalföldön keresztül pontosan három hónappal a bécsi indulásuk után⁸³ megérkezzenek Konstantinápolyba. Az útinapló július 13-i dátumnál megszakad, s Bongars kéziratosa jegyzetei sem szolgálnak további hasznos információkkal. 1585. augusztus 4-én a kö-

⁷⁶ Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár vármegye története II. A Hunyadiak korától, a vármegyei első jegyzőkönyv idejéig. 1437–1593.* Budapest, 1908. 436.

⁷⁷ Gausz Ildikó: *Tokaj és környéke 1564–1565 között, avagy elfelejtett „haditudósítók” helyszíni jelentései.* Aetas, 30. évf. (2015) 3. sz. 190–191.

⁷⁸ Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei.* Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 124.

⁷⁹ Pálffy Géza – Perger, Richárd: *A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század).* Fons, 5. évf. (1998) 2. sz. 230.; Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok,* 285.

⁸⁰ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer,* 161.

⁸¹ Fodor Ferenc: *Szatmárvár. Egy török és kuruckori végvár életrajza.* Hadtörténelmi Közlemények, 3. évf. (1956) 3–4. sz. 98.

⁸² „2 Juin. Le lendemain Dimanche apres disner partys de la et passé les montagnes et boys entrè en la Transsylvanie (car quelques icy c'est de la Hongrie dévouée au Roy Jehan par accord).” Hagen: *Zur Geschichte der Philologie,* 154.

⁸³ Kerülő útvonala miatt Bongars még a téli utazások átlagánál is lassabban jutott Konstantinápolyba. Így például Gabriel de Luetz, Aramon urának 1547-ben a Portára indított követtsége január 5-én indult Párizsból, és április 6-án (tehát három havi utazás után) ért Drinápolyba, a szultán téli fővárosába, míg Bongars esetében a Bécs-Konstantinápoly szakasz vett ennyi időt igénybe. Vö. Meletiadis, Charis N.: *Voyager à la Renaissance : Du voyage érudit aux ambassades françaises dans l'empire ottoman.* Synergies Sud–Est européen, (2008) No. 1. 162.

vet még bizonyosan Konstantinápolyban tartózkodott, majd hamarosan gyors, célirányos úton visszatért hazájába.

Jacques Bongars a hagyományos francia–oszmán szövetség ügyét szolgálva pontos információkat gyűjt a császári–királyi határvédelmi rendszerről. Három kulcsfontosságú erődítmény is szerepel útvonalán: a közvetlenül Bécset védő Győr, a dunai hadfelvonulási és utánpótlási útvonalat biztosító Komárom, valamint a lengyel korona által is támogatott Erdély növekvő politikai és katonai szerepének köszönhetően hangsúlyos szerephez jutó Szatmár. A törökellenes védelmi rendszer központjai a bécsi Udvari Haditanács elképzeléseiben is kiemelt szerepet játszottak, amit az is bizonyít, hogy ezekben szinte kizárólag német származású, azaz feltétlen császárhű főkapitányok kerültek kinevezésre.⁸⁴ A Habsburg Birodalom keleti határain a Magyar Királyság határvédelmi rendszerének kikémlelése ellenére Bongars mélyszéges ellenszenvet érzett az erőszakos oszmán uralommal szemben, később írt leveleiben Európát új keresztes hadjáratra szólítja fel ellenük. Azon méltatlankodik és csodálkozik, hogy a keresztény fejedelmek ahelyett, hogy a hitetlenekkel szemben összefognának, széthúznak, s egymással torzsalkodnak. Elítéli „a Franciaország vesztére törő” II. Fülöp spanyol királyt, aki a pápától arra kér engedélyt, hogy a Magyarország védelmére fenntartott erőket saját hódításaihoz használhassa. De szégyenletesnek tartja a német hercegek közömbösségét is a szultán előrenyomulásával kapcsolatban, s mindazokat, akik az oszmánokkal szembeszállnak, a „*nostri*” (mieink) táborához sorolja. Hogy értékelni tudjuk feljegyzéseinek jelentőségét, nem szabad elfelejtenünk, hogy a későbbi IV. Henrik milyen nagy hitelt adott szavának, s hogy ahhoz a diplomata elitréteghez sorolta, amely a legkényesebb, legnehezebb kérdések rendezését kapta feladatul. Sőt Jacques Bongars-nak olyan nagy becsülete volt a Rajnán túli vidékeken s a kora újkori Európát beszövő diplomatahálózat politikusainak körében, hogy az általa szolgáltatott információk a 16. századi magyarságképnek egyik legerőteljesebb formálójává váltak. Jelentései, levelezése, filológiai munkássága, melyek nagy része még feldolgozásra vár, több évszázad távlatából is felbecsülhetlen forrásként szolgál a 16. század végén zajló hatalmi harcok tanulmányozásához.

⁸⁴ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 125.